

Bilimsel Çalışmalarda Nedensellik İlkesinin Gözetilmesi ve Öznenin Oluşumu ile İlişkisi Üzerine Bir İnceleme

M. Latif BAKIŞ

Dr. Öğr. Üyesi, Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Felsefe Tarihi Anabilim Dalı, Yalova/Türkiye,

Assist. Prof., Yalova University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Philosophy and Religious Sciences, Department of History of Philosophy, Yalova/Turkiye,

e-posta:mehmet.bakis@yalova.edu.tr

ORCID: 0000-0002-1794-7765

DOI: 10.34085/buifd.1348298

Öz

İnsanoğlunun kendini arayışı, tarih boyunca sürekli olarak farklı farklı şekillerde devam etmiştir. İlk doğaya yönelme şeklinde kendini ortaya koyan söz konusu arayış serüveni, daha sonra değer küresi ekseninde ve sonrasında da rasyonalite ve bilimsellik söylemleriyle kendini ortaya koymuştur. İnsanın kendi "ne?" liğini, "kim?"liğini, "ben" ini tespit etme veya keşfetme serencamının daha doğru bir bilgi temeli üzerine kurulması süreç içinde bir zorunluluk olarak belirmiştir. Öznenin kendini bilme serüveninde güvenilir doğru bilgiye ihtiyaç duyduğu açıktır. Söz konusu doğru bilgi için de bir takım belli ilkelere, esaslara ve yasalara uygunluğun ve ölçülebilirliğin arandığı anlaşılmaktadır. Felsefi sorgulamanın temel sorularından olan "ne?", "nasıl?" ve "niçin?"in iç tutarlılığa ve mantıksal çıkarıma uygun cevapların tespitinde etkin olarak kullanıldığı bilinmektedir. Nedensellik olarak da özetlenebilecek söz konusu sorgulamada hem hedefin hem de hedefi ortaya koyanın öznenin kendisi olması dikkat çekicidir. Zira bu, insanın ayırt edici özelliklerini de tespit etme serüveni olarak ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle reel ve rasyonel bilimsel kriterlere isnat edilerek, insanın "Temel nedenlere, kritik ve analitik tahlillere, iç tutarlılığa, deneye ve deneyimlemeye" konu edilmesi önem arz etmektedir. Öznenin bu bilinçle kendini örme veya keşfetme çabasında, insanın muhatap olduğu hemen her alanın bilimsel metodoloji çerçevesinde irdelendiği görülmektedir. Her bilimsel sahanın da kendine has metodu ve ilkelerinin olduğu bir gerçektir. Söz gelimi, Fen ve Matematik Bilimleri ile Sosyal Bilimler sahalalarının her birinin kendi yapısına göre araştırma kriterleri birbirinden farklılık arz etmektedir. Ancak tüm bunlara rağmen, belli bir yasaya (ilkelere) uygunluğunun aranması ortak noktaları olarak ifade edilebilir. Öznenin kendisini örmesi ya da kendi benini inşa etmesi olarak değerlendirilebilecek olan bu süreçte "temellendirme, bağlam oluşturma ve sürdürülebilirlik" ilkelerini gözetmenin ne kadar önemli olduğu açığa çıkmaktadır. Mezkûr ilkeler vesilesiyle, bilimsel faaliyetlerdeki "nedensellik" sorgulamasının nihai gayesi üzerinde derinlikli bir düşünüş geliştirildiği de görülmektedir. Nitekim bu çalışmada da bilimsel faaliyetlerin ve bilimsel çalışma süreçlerinin öznenin kendi benini inşa etmesiyle ilişkisi kurulmaya çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bilimsellik, nedensellik, özne, doğru bilgi, metot

An Examination On The Consideration Of The Principle Of Causes In Scientific Studies And Its Relationship With The Formation Of The Subject

Abstract

Humankind's search for itself has continued in different ways throughout history. The quest adventure in question, which first manifested itself in the form of turning towards nature, later manifested itself in the axis of the value sphere and then with the discourses of rationality and scientificity. In the process, it has become a

necessity to establish or discover one's own "what?", "who?", and "I" on a more accurate basis of knowledge. It is clear that the subject needs reliable and accurate information in the adventure of self-knowledge. It is understood that for the correct information in question, compliance with certain principles, principles and laws and measurability are sought. The basic questions of philosophical inquiry are "what?", "how?" and "why?" are known to be used effectively in determining answers that are consistent with internal consistency and logical inference. It is noteworthy that in this questioning, which can also be summarized as causality, both the target and the one who reveals the target are the subject himself. Because this emerges as an adventure of identifying the distinguishing features of humans. For this reason, it is important to subject humans to "fundamental causes, critical and analytical analysis, internal consistency, experimentation and experience" by referring to real and rational scientific criteria. In the subject's effort to knit or discover himself with this consciousness, it can be seen that almost every field that humans deal with is examined within the framework of scientific methodology. It is a fact that each scientific field has its own methods and principles. For example, the research criteria of the fields of Science and Mathematics and Social Sciences differ depending on their structure. However, despite all this, seeking compliance with a certain law (principles) can be expressed as their common point. In the subject's effort to knit or discover himself with this consciousness, it can be seen that almost every field that humans deal with is examined within the framework of scientific methodology. It is a fact that each scientific field has its own methods and principles. For example, the research criteria of the fields of Science and Mathematics and Social Sciences differ depending on their structure. However, despite all this, seeking compliance with a certain law (principles) can be expressed as their common point. In this process, which can be considered as the subject knitting itself or building its own self, it becomes clear how important it is to observe the principles of "foundation, context creation and sustainability". It is also seen that, thanks to the aforementioned principles, a deep thought has been developed on the ultimate purpose of the "causality" questioning in scientific activities. As a matter of fact, in this study, an attempt is made to establish the relationship between scientific activities and scientific study processes and the subject's construction of his own self.

Giriş

Varlık ve oluşta merkezî rol oynayan insanın doğaya olan ilgi ve merakı,¹ epistemik süreçte bilimsel faaliyetler olarak değerlendirilebilir. Doğayı doğru bir bilgiyle tanıma ve insanın varlıktaki yerini tam ve güvenilir bir bilgiyle tespit etme isteği, bu husustaki çabaların belli ilkeler, metotlar ve belli bir çerçeve içinde yürütülmesini zorunlu kılmaktadır. Nedensellik ilişkisi de söz konusu güvenilir ve doğru bilginin irdelenmesinin metodu olarak belirmektedir. Dinamik ve değişken olan varlık serencamında, olay, olgu ve paradigmalardan varlığı, epistemolojik bir netlik için dayanılacak sabit ilkelerin var olup olmadığı üzerinde bir ilgi ve merak uyandırmıştır. Ortaya konulan ilkelerin, tespit edilen yasaların ve süren deneyimlemelerin ortaya koyduğu veriler, her şeyde bir ilişkisel ağı olduğunu göstermektedir. Adına nedensellik denilen söz konusu ilişkiler zemini "temellendirme, bağlam oluşturma, sürdürülebilirlik" ilkelerine dayandırılmaktadır. "Temel elementler" ve "temel nedenler" düşüncesi üzerinden başlayan bilimsel süreçler, insanın ayırt edici vasıflarını ve insanın varlıktaki konumunu tespit etmeye verilerek, doğadan insana ve değere doğru bir seyir takip ederek ilerlemektedir. Tüm bu hususiyetler ışığında, bilimsel faaliyetlerin esasen insanın yani öznenin kendi benini keşfetme ve/veya örme serüveni olarak değerlendirilip-değerlendirilemeyeceği meselesini gündeme getirmektedir. Bu çalışma da söz konusu soruya bir cevap arayışı olarak irdelenmektedir.

1. Bilimsel Çalışmalarda "Nedensellik" İlkesinin Gayesi Nedir?

Bilimsel çalışmalarda "nedensellik" ilkesinin temelde iki ana hedefi bulunmaktadır. Birincisi, sürecin nasıl ilerlediği hakkında argümantasyon oluşturmaya yardımcı olacak bir akıl yürütmenin yapılabilmesini sağlamak; ikincisi ise bilimsel çalışmanın gayesinin ne olduğunu tespit etmektir. Her iki durumun ortak hedefi ise dünyayı daha doğru anlama ve insanın varlıktaki konumunu ve düşüncesinin değerini belirlemedir. Bu hususiyetler hemen hemen bütün bilimsel çalışma

¹ Bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Varlık ve Oluş*. (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, LXXXV, 1968), 7-43.

süreçlerinde ortak olmakla birlikte; “bilimsel”lik kavramına yüklenen anlama veya hangi alana ilişkin bir bilimsel çalışmanın kastedildiğine bağlı olarak yöntem, uygulama ve değerlendirmelerde de farklılıklar görülebilmektedir.

Nedensellik hususu esasen öznenin nesnelere evreniyle tanışmasıyla başlayan ilgi ve merakın tezahürü olarak tebellür eden bir sorunsallıktır. Nesnelere “ne?” liğinden “nasıl? ”lığına kadar, varlığı veya eşyayı tanımaya dönük her çabanın arkasında, öznenin varlıktaki kendi konumunu belirleme isteği tezahür etmektedir. Bir başka ifadeyle, söz konusu arayışın esas ereksel nedeni “ben”in kendisini fark etmesi gerçeğidir. Esasen nedensellik arayışının, ancak öz bilinç veya farkındalık ya da kendini tanıma çabası ile anlamlı bir sonuca ulaşabilmek olduğu ifade edilebilir.

Kendi neliğini bilmenin muhtemel birçok önemli yolları zikredilebilmekle birlikte, önemli bir yolunun da ne olmadığını tespit etmekten geçmek olduğu ileri sürülebilir. Dolayısıyla bilinçli öznenin bu bağlamda varlıktaki özel konumunu tespit etme isteği son derece anlamlıdır. Yani olay sadece bir ret veya kabulden ibaret olmayıp, muhakemeye ve müşahedeye dayalı bir ayıkla(n)ma da öznenin kendi neliğini bulmasının serüveni olarak işlemektedir.² Söz konusu merak ve arayışın neticesinde elde edilen bulgular yani bir diğer ifadeyle edinilen bilgiler özneye güç katmaktadır. Gücün farkındalığı özneye bir tür hâkimiyet sağlama düşüncesi veya istenci olarak da yansımaktadır. Kontrol etme arzusu ise “kudret”in neye bağlı olduğunu tespit etmeye bağlı olduğundan; ilkin saf bir tanıma ve anlama çabası olarak başlayan ilgi, süreç içerisinde bir keşfetmeye ve hatta ilişkiler sistemini çözdükten sonra icatlar yapmaya kadar varlığını sürdürmektedir. Nesnelere ve/veya varlıklar evreninin bilgiye dayalı bir güç ile dönüştürülebileceği istenç ve inancı, özneyi bu anlamda olasılıkları aramaya sevk etmektedir. Söz konusu nedensellik bağının çözülmesi, “ben”lerin mücadelelerine ve hatta savaflara sahne olacak³ kadar farklı boyutlar kazanarak yürüyüşünü sürdürmüş ve de sürdürmektedir.⁴

Antik çağlarda ilkin salt doğaya, sonrasında da insanın neliğine ilişkin bir meraklı arayışa sahne olan nedensellik, Orta Çağ’da dinsel bir anlama ve kabul üzerinden yürürken, odağına ahlaklılığı koymaktadır. Batı Rönesansı ve aydınlanmasıyla başlayan yeni güç keşfi ile de *nedensellik* tam anlamıyla her açıdan hâkimiyet kurma yarışında bir tür metodoloji savaşına dönüşerek kendisini ortaya koymaktadır. Bir anlamda öznenin kendisini örmesi olarak da değerlendirilebilecek olan ilişkiel zemin (nedensellik ilişkisi), sanayi devrimiyle birlikte sistematik bir metot halinde kullanılmaya devam etmiştir. İçinde evirildiğimiz modern dönemim son çeyreğinde ise söz konusu anlama serencamı, öznenin yapay zekâyâ -tabir yerindeyse kendi derinliğine- kendi tahtını kaptırma olasılığını da barındıran tehlikeli bir sürece evirilmektedir. Dolayısıyla mevcut dönemde nedenselliğin bilimsellik için, onun da pozitif ve teknik bilimleri kastetmek için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Zira kesinlikle *açıklama* ve *tahminde bulunma* yeteneği bilimin önemli özelliklerinden olarak kabul

² İnsanın kendisini içinde hazır bulduğu sınırsız evrendeki varlıklarla farkını ayırt etmeye başlaması serüvenini en iyi anlatan eserlerden birisi de Hay bin Yakzan’ın kaleme alınmış olanıdır. Konu hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Tufeyl, *Hay bin Yakzan*, çev. Onur Özatağ, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021).

³ Dünyada tarih boyunca savaşların mülkiyet, hâkimiyet ve menfaat temelinde ortaya çıktığı bir gerçektir. İfade ima edildiği haliyle, savaşların nedeninin, karşılıklı anlama ve anlaşma düzeninin bozulması olarak almak gibi ikincil bir anlam da keza cümlelerin başındaki değerlendirmenin içinde bir anlam olarak geçerlilik sağlamaktadır.

⁴ Saim Gündoğan, Muhammed İkbal’de Ölümsüzlük Düşüncesi (Ankara: Elis Yayınları, 2019), 54-92.

edilmektedir.⁵ Modern dönemde ise bilimsellik adeta matematiksel kesin bir çıkarıma dayandırıldığından, uslamlamaya dayalı açıklamalar bilimsellik değerine haiz görülmemektedir.

Yukarıda geçtiği üzere, modern dönemlerde sıklıkla kullanılan “bilimsellik” kavramının, çoğunlukla pozitif bilimler için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu sahanın çalışma alanlarından olan Fizik, Tıp, Astronomi, Kimya, Biyoloji, Matematik, Mimari, Eczacılık, İktisat (Ekonomi) vb. gibi alanlardaki bilimsel çalışma süreçlerinde nedenselliğin daha somut ve ölçülebilir verilere dayandırıldığı görülmektedir. Burada, aynı şartların teşekkül etmeleri halinde aynı veya yakın süreçlerin yaşanması gerektiği sonucuna varılmaktadır. Zira bir verinin bilimsellik değeri onun doğrulanmışlığına ya da ispatlanmışlığına göre belirlenmektedir. Böylece doğrulandığı için güvenilirlik değeri kazanan bilimin daha objektif ve nesnel sonuçlara götürdüğü kabul edilmektedir.⁶ Söz konusu bilimsellik metoduyla da insanın olayları, olguları ve süreçleri kontrol altına alma imkânının bulunup bulunmadığı anlaşılmaya çalışılmaktadır. Bir diğer bilimsel çalışma sahası da sosyal bilimler olup, bu sahanın metafizik, ruhiyat (psikoloji), sosyoloji, felsefe, din, ahlak, siyaset, tarih ve edebiyat vb. alanlarında yapılan bilimsel faaliyetlerde de bir uslamlamaya gidilmektedir. Ancak sayısal alanın çalışma ilkeleri kesin ölçümlere dayanırken, Sosyal bilimlerin çalışma ilkeleri daha çok kritik ve analitik tahlile dayanmaktadır. Söz gelimi, sayısal alanın bilimsel ölçüm kriterleri “hipotez oluşturma, deney tasarımı, veri toplama ve analiz, sonuç çıkarımı” şeklinde sıralanırken; sosyal bilimlerin bilimsel ilkeleri ise “temellendirme, bağlam oluşturma, sürdürülebilirlik” şeklinde ifade edilebilir. Her iki durumda da insan doğru, gerçek ve hakikatin ne olduğunu anlamaya ve eşyanın aslını (varlığın özünü) öğrenmeye çalışmakta; kendisinin konumunun ne olduğunu tespit etmeye çalışmaktadır.⁷ Her iki sahanın ayrıca gözlem üzerinden yürüdüğü de bir gerçektir. Kanaatimizce, gözlemin amacı, yöntemi ve hedefi ne olursa olsun, bulguların belirlenmiş sahih ilkeler ekseninde yorumlanıp düzenlenmesi olanaklıdır.⁸ Bu nedenle, gözlemin sayısız ve çok çeşitli yapısına rağmen ilkenin belirlenmiş olması, verilerin işlenebilirliğini ve güvenilebilirliğini arttırmaktadır. Hilmi Ziya Ülken (1901-1974) konuyu şöyle ifade eder:

Tecrübe metodu disiplin ve sürekli çaba ister. Bu, insanlığın uzun sürmüş gözlem ve görgülerinden çok farklıdır. İlimden önce bildiklerimiz ölçülmemiş, kontrol edilmemiş, tenkitten geçmemiştir; bunun için asıl gerçek bilgisi değildir. İnsan, tekniği bulalı çok zaman olmuştur; fakat oradan ilmi çıkaramamıştır. Bunun sebebi mantıkî düşünceden yoksun olması değil, bu düşüncüyü tecrübe verilerini aydınlatma yolunda kullanamamasıdır. Her ne kadar ilmi bilginin teknikten çıktığında ısrar eden bir felsefi görüş vardır. Fakat bu görüşün teknik tarihi ile ilim tarihi arasındaki ayrılığı kölelik ve efendilik farkına bağlayarak açıklamak hiç de doyurucu değildir.⁹

Doğru ve gerçek bilgi arayışı serüveninin ilkin *din* ve *mit*lerle başladığı, her türlü cevabın bu iki alana irca edilerek verilmeye çalışıldığı bilinen bir gerçektir.¹⁰ Ancak bu tutum insan aklının

⁵ Alan F. Chalmers, *Bilim Dedikleri, Bilimin Doğası, Statüsü ve Yöntemleri Üzerine Bir Değerlendirme*, çev. Hüsamettin Arslan, (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2016), 15.

⁶ Chalmers, *Bilim Dedikleri, Bilimin Doğası, Statüsü ve Yöntemleri Üzerine Bir Değerlendirme*, 9.

⁷ Geniş bilgi için bkz. Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, çev. Ali Arslan, (İstanbul: Merve Yayın-Dağıtım, ts.), 1. Unvan.

⁸ Hans Reichenbach, *Bilimsel Felsefenin Doğuşu*, çev. Cemal Yıldırım, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993), 40.

⁹ Hilmi Ziya Ülken, *Bilim Felsefesi*, (İstanbul: Ülken Yayınları, 2. Baskı, 1983), 1.

¹⁰ Ülken, *Bilim Felsefesi*, 1.

sürdürülebilir verilere ulaşmasını imkânsız kılmıştır. Ağırlıklı olarak doğa üzerine düşünüş geliştiren Antik Yunan filozoflarının da *mitostan* hareket ettikleri görülmektedir. Ancak Thales'in (MÖ 624/623 – MÖ 548/545) ortaya koyduğu *hylozoist* yaklaşım bir farkındalık oluşturmuş; bu gelişmeyle *mitostan logosa* geçiş yapılarak bilimsel düşüncenin önü de açılmıştır. Bu farkındalığın insan düşünce serüvenin son halkası ise mevcut modern bilimsel çağın buluşları olduğu ifade edilebilir. *Metaverse* bir dünyanın oluşması, *metrixler* (yapay rahim) oluşturularak gerçeklik algısının yönlendirilmesi, yapay zekâ vb. modern tüm gelişmeler de esasen insan zihninin *teoriyadan praxise* ilerleyişinin son kerteedeki tezahürleri olarak zikredilebilir. Bütün bu oluşumlar, insan usunun, sağlaması yapılabilir bir bilimle yol kat edişini ortaya koymaktadır. O nedenle bilimsel çalışmalarda “nedensellik” ilkesi önem arz etmektedir.

Bilimsel çalışmalarda ilkeler ortaya koyan bir diğer Yunan düşünürü Aristoteles de (MÖ 384 – MÖ 322) “dört temel neden” (*maddî neden, fail neden, formel neden, ereksel neden*)¹¹ ilkesi ile bilimsel metodun sosyal bilimler alanına da uygulanabilirliğini ortaya koymuştur. Aristoteles, kazanmamız gereken ilk bilimin, “ilk nedenler bilimi” olması gerektiğini ileri sürer. Bilimselliğin esasen bu ilk nedenlerin bilgisine sahip olmaklık olduğunu ima eder.¹² Platon (MÖ 428/427 veya 424/423 – MÖ 348/347)) ve Rene Descartes (1596-1650) ise bilimselliği matematiksel bir kesinlik temelinde ararlar. Platon, matematiği tüm bilgi türleri içinde en yücesi saymıştır. “*Bir bilgi matematiksel olmadıkça ya da o biçimi almadıkça, bilgi bile değildir*”¹³ gibi oldukça yaygın bir kanaatin oluşmasında Platon’un mezkûr iddiasının rol oynadığı söylenebilir. Descartes de Kartezyen felsefesini diyadolojik bir uslamlama ile kurarken, “*ergo sum cogito/düşünüyorum, o halde varım!*”¹⁴ yaklaşımıyla adeta matematiğin sosyal bilimler alanında nasıl uygulanabilir olduğunun mesajını verir. Zira şüphe etmek bir düşünüş tarzı olarak kabul edildiğinde, düşünemilmek için var olmak zorunlu hale gelmektedir. Bu durum, düşünemilmek ile var olmak hususiyetlerinin şüphesiz ve kesin bir bilgiyi oluşturduğunu ortaya koyar. *Sentetik, analitik* veya sezgici ilim felsefeleri de aynı metotla ve aynı amaçla uygulanmaya çalışılmıştır.¹⁵ Rönesans’la birlikte ivme kazanarak ilerleyişini sürdüren akılcı tutum, akla uygunluk şartında da değişmelere neden olmuştur ve bu durum bilime ve bilimsel çabalara da yansımıştır. Söz gelimi, rasyonelliğin esas alındığı bilimsel arayışlarda, özellikle Auguste Comte’un (1798-1857) ortaya koyduğu pozitivist felsefe ve onun etkisiyle gelişen materyalist yönelimlerde bilim ve bilimsel çalışmalar için duyu ve deney şart koşulmuştur.¹⁶ İnsanın ve varlığın -eğer varsa- daha derinlikli boyutunu göz ardı eden bu yaklaşım tarzı, bütünlüklü bir epistemik temelin oluşmasında yetersiz kalmıştır.

Aristoteles’ten özellikle etkilenen ve hatta onu Batı topluluklarına tanıtan İslam düşünürleri de filozofun “nedensellik” ilkesini ilahiyat ve felsefe alanına başarılı bir şekilde uygulayarak etkili

¹¹ Aristoteles, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan, (İstanbul: Sosyal Yayınları, 1996), 983a-983b.

¹² Aristoteles, *Metafizik*, 983a: 25.

¹³ Reichenbach, *Bilimsel Felsefenin Doğuşu*, 28.

¹⁴ Descartes, *Metot Üzerine Konuşma*, çev. K. Sahir Sel, (İstanbul: Sosyal Yayınları, 1984), (4)3, 99; Descartes, *Felsefenin İlkeleri*, çev. Mehmet Karasan, (İstanbul: Sosyal Yayınları, 1997), 1., 29, 32.

¹⁵ Ülken, *Bilim Felsefesi*, VII.

¹⁶ Auguste Comte, *The Positive Philosophy of Auguste Comte*, translate. Harriet Martineau, (London: Batoche Books Kitchener, 2000), Chapter I-III, 27-159; Auguste Comte, *A General View of Positivism*, (London: Cambridge University Press, 2009), Chapter: I-III, 8-133.

uslamamalar ve çıkarımlar yapmışlardır.¹⁷ Düşünce katmanları arasında fikri sıçramaların yaşanmaması ve elde edilen bulguların bütünlüklü sağlam bir korelasyonu yakalayabilmesi için bir takım temel ilkelerin gözetilmesi zorunludur. Aristoteles'in "dört temel neden"i de sosyal bilimler alanındaki bilimsel çalışmalarda gözetilecek esaslar için önemli bir ilham veya kaynaklık teşkil etmiştir. Aynı gerekçelerle, kendine has problematik alana sahip olan ilahiyat ve felsefe alanında da "nedensellik" kendine mahsus bir gaye ve yöntemle uygulanmaktadır.

2. Nedensellikten Ne Anlaşılmaktadır? Ne Anlaşılmalıdır?

Bilim nedir, ilkeleri nelerdir, bilimsel çalışma nasıl olur, bilimsellik hangi alanları kapsamaktadır? Bilime süreç olarak mı yoksa sonuç olarak mı veya özne olarak mı ya da nesne olarak mı yaklaşmalıyız? Bilim veya bilimsellik denilen şey yanılmaz mıdır? Sabitesi var mıdır? Otorite midir? Bütün düşünce, inanç ve edimlerin nihai ölçüsü bilim/sellik midir? Onu kim konuşturur, nasıl konuşturur veya onu konuşturma hakkına kim nasıl sahip olmuştur? Sosyal bilimler sahasına giren alan çalışmalarında ortaya konan yöntem ve elde edilen veriler de kesin bir genel geçerliğe sahip midir? Bu anlamda onlar da bilimsel olarak kabul edilebilir mi? ve Neden? gibi bir dizi soruyu sorarak giriştiğimiz "bilim/sellik" ve "nedensellik" meselelerini ilk olarak tanımlamak gerekir. Söz konusu tanımın zamana (devirlere) bağlı olarak değişiklikler gösterip göstermediği, bu anlamda da bilimin doğasında bir yanılmaz sabitenin mi yoksa yanılarak ilerlemenin mi var olduğu tespit edilmek durumundadır. Ayrıca, bilimin konuşan bir özne mi yoksa öznenin, kendisini refere ederek meşruiyet kazanmaya çalıştığı bir zemin mi olduğu ortaya konmak durumundadır.

Yukarıda geçen sorular bağlamında bilimin, "insanın öbür insanlarla veya *benin öteki* ile ve insanın evrenle olan ilişkisi üzerine bazı temel doğruların saptanması"¹⁸ çabası olduğu söylenebilir. Söz konusu doğruların insan bilimlerinin temelinde ve özellikle bu bilimlerin yöntemlerinde aranması ise *nedensellik* veya *yasa* olarak tanımlanabilir.¹⁹ Yasa kavramından gayenin yöntem veya metot olduğu anlaşılmalıdır. Ancak buradan bir "yöntem tiranlığı"²⁰ kastedilmediği, böyle bir tutumun savunulmadığı ifade edilmek durumundadır. Zira her bilimin kendine has birer metodolojisinin olduğu kabul edilmekle birlikte, dinamik evrende bilimin sabit ve mutlaka *ratioya* göre işlemek zorunda olduğu gibi bir peşin kabule yer yoktur.²¹ Çünkü aklın epistemik zemininin ne olduğu, dolayısıyla ferdî bilincin mi kolektif akla kaynaklık ettiği; bilinç dışının mı bilince kaynaklık ettiği hususunda henüz net ve genel-geçer bir kesinlik bilgisine erişilebilmiş değildir. Bu itibarla, fen ve matematik bilimlerinde sayısal hesaplamalar üzerinden ihtimaliyet ilkesinin de devrede olduğu bir çıkarımla hareket edilirken; sosyal bilimlerde de öncüller ve gözlemler iç tutarlılıkla bir uslamamaya

¹⁷ Özellikle Meşâî felsefenin en bilindik isimlerinden olan Fârâbî ve İbn Sînâ'nın, metodolojilerinde Aristoteles'ten çok etkilendikleri açıkça ortadadır. Temellendirme ve tutarlılık hususunda yine Aristoteles'in felsefesinden etkilenmiş bir diğer İslâm düşünürü ise Gazzâlî'dir. Ortaya konan fikrin veya ileri sürülen görüşün bir iç tutarlılığa sahip olması; yanı sıra temellendirme, bağlam oluşturma ve sürdürülebilirlik konularında Aristoteles'in "dört temel neden" ilkesi ve kategorik yaklaşımı sonraki dönemlerde de düşünce dünyasına önemli ölçüde şekil vermiştir. Bkz. Fârâbî, *Harfler Kitabı Kitâbü'l-Hurûf*, çev. Ömer Türker, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008).; Fârâbî, *el-Medînetü'l-Fâzıla*, çev. Nafiz Danışman, (Ankara: M.E.B. Yayınları, 2001).; Fârâbî, *Kitâbü'l-Burhân*, çev. Ömer Türker-Ömer Mahir Alper, (İstanbul: Klasik Yayınevi, 2. Baskı, 2012).; İbn Sînâ, *Dânişnâme-i Alâî*, çev. Murat Demirkol, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013); İbn Sînâ, *Metafizik, el-İlahiyat-Kitâbü's-Şifâ*, çev. Ekrem Demirli-Ömer Türker, (İstanbul: Felsevuf, ts.); Gazzâlî, *İhyâ'u Ullûmi'd-Dîn*, C. I-IV, çev. Ahmed Serdaroğlu, (İstanbul: Bedir Yayınevi, 2002).

¹⁸ Lucien Goldman, *İnsan Bilimleri ve Felsefe*, çev. Afşar Timuçin-Fusun Aynuksa, (İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2. Baskı, 1998), 20.

¹⁹ Goldman, *İnsan Bilimleri ve Felsefe*, 21.

²⁰ Bkz. Celal Türer, "Modernliğin Yöntem Tiranlığı", *Eski Yeni, Modernliğin Zihniyet Krizi*, (17), 5-10, (İlkbahar 2010), 5-10.

²¹ Chalmers, *Bilim Dedikleri, Bilimin Doğası, Statüsü ve Yöntemleri Üzerine Bir Değerlendirme*, 4.

tabi tutularak bir çıkarım elde edilmeye çalışılmaktadır. Burada felsefi yöntem ve perspektifin önemli bir rol oynadığı belirtilmelidir. Ve felsefenin temel ereğinin, öznenin kendini bilmesi, kendini keşfetmesi ve kendini yeniden inşa etmesi olduğu vurgulanmalıdır. Goldman'ın şu değerlendirmesi de sözü edilen tespiti olumlu bir katkı sunar niteliktedir:

Her felsefe, öbür felsefeler yanında, bir bilinç ve ruh felsefesidir (bunun için zorunlu olarak ülkücü olmak gerekmez). Doğa felsefeleri, Rönesans'dan Schelling ve Hegel'e kadar, fiziksel evrene ruhu ve bilinci sokmaya çalışmışlardır. Fizik-kimya bilimlerinin gelişmesi bu görünüşün yanlış olduğunu kanıtlamış gibidir. Bu gelişme doğa felsefesi için zararlı olmuş ve doğa felsefesi alanını bırakmak zorunda kalmıştır. Bu tarihsel deneyden bir fikir ortaya çıkıyordu, fizik dünya için yeni düzene kadar geçerli olan bu fikir şudur: Olumlu bilimlerde bir bilgi alanı ortaya konmuştur, bu bilgi alanı her felsefi müdahaleden kurtulduğu ölçüde var olabilmektedir. Bilimcilik, mekanikçi bir biyolojiyi, behavior'cı bir psikolojiyi, deneysel bir tarihi ve şeyci ve tanıtlayıcı bir toplumbilimi öngörerek bu *varsamayı* biyoloji bilimlerine ve insan bilimlerine kadar yaymaya çalışmıştır. Bilimcilik haklıysa, felsefe, var olması için hiçbir neden olmayan ve kurtulunması gereken ülkücü bir kalıntıdır. Ama tersine, felsefe gerçekten insanın doğası üzerine bazı doğrular getiriyorsa, o zaman felsefeyi elemek için gösterilen her çaba insan olgularının kavranışını zorunlu olarak yanlışla düşürür. Bu durumda insan bilimleri, bilimsel olmak için felsefi olmalıdırlar.²²

İnsan bilimlerinin “bilimsel” olarak kabul edilmesinin şartı olarak “felsefi” olmağın aranması, esasen tutarlı, rasyonel bir uslamla ve temellendirmeye göndermede bulunur. Nitekim sosyal bilimler sahası da bu ilkeler üzerinde teşekkül etmektedir.

Sosyal Bilimler sahasına dair meselelerde nedensellik ve bilimsellik tartışmaları her ne kadar çoğunlukla “Tanrısal irade ve kudret, insan hürriyeti ve sorumluluğu, tabiat yasası” konuları etrafında şekilleniyor olsa da bir takım kabullerin olduğu da örtük olarak seslendirilmektedir. Söz gelimi, bir tabiat yasasının var olup olmadığı sorgulamasına bağlı olarak, mutlak determinist tutum, mutlak kaderci (Tanrısal belirlenimcilik) tutum ve orta yolcu tutumlar çarpıştırılmakta; konuya ve varlığa yaklaşımda en realist ve rasyonel görüşün ne olduğu tespit edilmeye ve bu düşünce ekseninde bir ideal orta yol tespit edilmeye çalışılmaktadır.

Yukarıda geçen sorulara cevaplar arayarak inceleme sürdürülürken, ilk olarak, bilimin bir özne olmadığı, sabitesinin olmadığı, ilkelerle yürüyen bir süreç olduğu ifade edilmelidir. Bilim adamı kimliğiyle ortaya atılan görüşlerin ise ilkelere ve çıkarımlara dayalı okumalar olduğu belirtilmek durumundadır. Dinamik olan evrenin ve dinamik bir süreçte devam eden varlık ve oluşun gerek süreç içinde gerek zaman içinde farklı boyutlar kazandığı ve/veya kazanabileceği göz ardı edilmemelidir. Söz konusu aksiyonel sürece ve zamansal gereksinimlere bağlı olarak yorumlamaların, çıkarımların, okuyuşların ve sonuca dair iddiaların farklılıklar kazanması kaçınılmazdır. Bir konu hakkında ortaya atılan ve temellendirilmiş olan bir iddia, başka bir zaman diliminde veya başka bir sürecin sonucunda daha farklı bir iddiaya veya okuyuşa pek ala olanak tanımaktadır. Bu hususta tarih oldukça zengin veriler kaydetmiş ve etmeye de devam etmektedir. Söz gelimi küremizin konumunu anlamada ortaya konan *teosentrik*, *helyosentrik*, *homosentrik* yaklaşımlar, süreci ve ona bağlı olarak gelişen perspektif,

²² Goldman, *İnsan Bilimleri ve Felsefe*, 21.

değişimlere örnek teşkil etmektedir. Misal olması açısından şu gerçeklik tekrar hatırlanmak durumundadır; dünyamızın merkezî ve sabit bir yapıya sahip olduğunun düşünülmesi de bilimsel kabul edilmişti, fakat daha sonra dünyanın yuvarlak ve güneş eksenli bir işleyişinin olduğunun ileri sürülmesi de bilimsel kabul edilmektedir. Dünyanın *neliği* ve *nasıllığı* konusu halen daha merak konusu iken, ona dair daha başka verilerin elde edilmesi ve daha farklı çıkarımların yapıp yeni iddiaların ileri sürülmesi her zaman olanak dâhilindedir. Bu da bilimin mutlak, kesin ve yanılmaz bir otorite olmadığını; bilakis bilim tarihinin gerçek anlamıyla bir yanılmalar tarihi olduğunu kaydetmek gerekir. Yanılarak ilerlemek, yanılmayan bir kesinlik bilgisine varıncaya kadar devam eden ve ilkelere bağlı olarak yürüyen bir süreçtir. Dolayısıyla bilimin esasen bir sonuç değil, süreç olduğu, sürecin de dinamik bir yapıya sahip olup her an yeni buluşlara gebe olduğu gerçeğini kabul etmek gerek. Nitekim Gazzâlî (1058-1111 ve Descartes'in (1596-1650) ortaya koydukları metodik şüphecilik²³ de tam olarak böylesi bir bilim denemesini ifade etmektedir.

Orta Çağ'da ve sonrasındaki Avrupa'da Hıristiyanlığın (Din) oynadığı role ve kazandığı değere benzer bir şekilde, bilimin de modern insanın zihninde adeta modern bir dine duyulan saygı gibi yüksek bir değer görmüş olduğu bilinmektedir.²⁴ Ancak buna rağmen, bilimin bir özne veya mutlak otorite olmaması; bilim adamının da mutlak otorite olamayacağını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla nedensel temellendirmeler ve bağlamlar kurularak ve sürecin sürdürülebilirliği gerçeğine de uygun olarak yeni çıkarımların, yeni buluşların ve yeni keşiflerin gerçekleşmesi süreci hep devam edecektir. Buradan çıkarılacak sonuç, ileri sürülen veya ortaya konulan bir yaklaşımın veya görüşün kabul edilebilirlik durumunun ilkeler bağlamında sorgulanması gerektiği hususudur. Nitekim *nedensellikten* maksat ilkeler ve ilkelere uygun uslamlamalar yapmak olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda, her alanın ve her sahanın bilimsel bir çalışmaya zemin olduğu, kendi esasları çerçevesinde değerlendirmelerinin yapılması gerektiği, dolayısıyla da bilimselliğin belli bir alana hasredilemeyeceği açıkça anlaşılmaktadır. Belki de "bilime neden güvenmeliyiz?"²⁵ sorusunun cevabı da burada aranmalıdır.

Nedenselliğin; varlık denilen sonsuzluk evrenini oluşturan bütün unsurların birbiri ile anlamlı ilişkisini ve söz konusu ilişkinin uslamlamaya ve mantıksal çıkarıma uygunluğunu ifade etmek için kullanıldığı açıktır. Bu tanımlama, yukarıda geçtiği üzere bilinçli öznenin ilk olarak kendini bilmesini ve kendini (şahsiyetini/kimliğini/varoluşunu) örmesini, daha sonra diğer varlıkları domine ve manipüle ederek varoluşsal süreçte rol almasını ifade etmektedir. İslâm epistemolojisinde de metodik şüpheciliğin²⁶ esasen öznenin kendisine dönen boyutuyla önemsendiği bilinmektedir. Gazzâlî ile ön plana çıkan söz konusu yaklaşımın bir kez daha Descartes'in "*cogito*" kuramıyla²⁷ tebellür ettiği görülmektedir. Zira her iki düşünürün de ortaya koydukları şey, şüphe edilmeyecek yetkinlikte bir epistemik veriye ulaşmak için şüphenin ve/veya merakın da metodik olarak etkin kılınabileceği hususudur.

²³ Gazzâlî, *el-Munkızu Mine'd-Dalâl*, çev. Şemsettin Yeltekin, (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2015), 24-32, 44-62; Descartes, *Felsefenin İlkeleri*, 23-123; Descartes, *Metot Üzerine Konuşma*, 7-126.

²⁴ Chalmers, *Bilim Dedikleri, Bilimin Doğası, Statüsü ve Yöntemleri Üzerine Bir Değerlendirme*, 5.

²⁵ Geniş bilgi için bkz. Naomi Oreskes, *Bilime Neden Güvenmeliyiz?*, çev. Utku Umur Bulsun-Taner Gezer, (İstanbul: Optimist Bilim, 2023).

²⁶ Osman Bakar, *İslâm Bilim Tarihi ve Felsefesi*, çev. Işık Yanar, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Baskı, 2014), 51-72.

²⁷ Descartes, *Felsefenin İlkeleri*, çev. Mehmet Karasan, (İstanbul: M.E.B. Yayınları, 1997), 29.

Esasen kaynakları insanlığın yazılı tarihinden çok daha öncesine dayanan bilim, insanın doğaya uyumlanmak için geliştirdiği ve kullandığı metotlar bütünü ifade etse de, işin aslı insanın bireysel “ben”ini tespit etmesinden ibarettir.²⁸ Bir bakıma bilimi, korku ve merak duygularımızın süreç içerisinde ve sistematik olarak sunduğu bulgulardan çıkarım yapmak olarak da tanımlamak mümkündür.²⁹ Söz konusu çıkarım öznenin kendi “ne?”liğine râci olup; her bir buluş öznenin kendini keşfi olarak da değerlendirilebilir. Nitekim felsefenin de kendisini bütün bilimlerin en yükseği ve en kesini olarak ilan etmeyi hedeflemesi de aynı nedene dayanmaktadır.³⁰ Bu hedef, matematiksel bir kesinliğe yakın duran kritik ve analitik temellendirmelere dayanarak kendini ortaya koyma arzusundadır. Ancak, insanın mikro âlem³¹ olduğu kabulü, söz konusu bilimsel çalışmalarda ve insanın kendini bilme arayışında da önemli güçlükler oluşturmaktadır. Her disipline göre farklı farklı tanımlanması mümkün olan insanın tam olarak neyi istediğinin de yeterince net olduğu söylenemez. Bu nedenle epistemik temellendirmelerde metodoloji arayışlarının değişerek ilerlemesi kaçınılmazdır. Bu durum öğrenme olgusunun sabit olduğunu, ancak paradigmanın dinamik ve değişken olduğunu göstermektedir. Tüm bu hususiyetler, herhangi bir konuda ya da evren ve insan hakkında genel-geçer, eksiksiz ve net bir malumata erişilmesinin yakın zamanda mümkün olmadığı kanaatini pekiştirmektedir. Böylece, başlangıçta mitsel ve dinsel yorumlamalarla örülü olan varlık ve oluş sorgulamaları, Thales’in de arkhe meselesine getirdiği *hylozoist* yaklaşımla birlikte bilimsel düşüncenin önünün açılması, *mitostan logosa* bu geçiş sürecinde önemli bir sorun çözülmüş görünmektedir. Ancak her şeyin temelde dört temel unsurun (eski tabirle anâsır-ı erbaa olarak da ifade edilen; ateş, hava, su ve toprak) bulunduğu kabulü, insan ile hayvanın, hayvan ile bitkinin yani kısaca varlıklar arasındaki farkın ve değerinin ne olduğu meselesini gündeme getirmiştir. Böylece doğadan insana evrilen felsefi düşünüş, Sokrates’le (MÖ 469 – MÖ 399) birlikte insan ve değer konuları üzerine yoğunlaşmıştır.³² Günümüze kadar da devam eden meselede esasen ortaya çıkan gerçeklik, insanın halen daha kendisine yabancı olduğu, kendisini merak ettiği ve kendisini yeniden keşfetmek inşa etmek ihtiyacı içinde olduğu gerçeğidir. Her bir bilimsel buluşla insan esasen kendisiyle yüzleşmektedir ve bu durum, insanın (öznenin) kendisini örmesi (inşa etmesi) olarak değerlendirilebilir.

Sonuç

İnsan usunun doğaya muhataplığıyla başlayan epistemik süreç, “ben”in kendinden başlayarak “öteki”yi anlama ve tanıma çabası şeklinde tezahür etmiştir. Deneyimlemelerin ve deneyimleme alanının sınırlı olması, insan merakının giderilmesinde veya doyuma ulaşmasında başka yolların ve imkânların aranmasına neden olmuştur. Akli meşgul eden sorulara mutlaka bir cevap bulma istenci, insan yeti ve imkânının mahdud oluşu dolayısıyla sezgisel veya metafiziksel bir zeminde cevap bulma ümidini ortaya koymuş görünmektedir. Nitekim fizik âlem de dâhil olmak üzere hemen hemen her alanla ilgili açıklamalar için mitlere ve dine müracaat edildiği anlaşılmaktadır. Ancak Thales’in ortaya koyduğu *hylozoist* yaklaşımla birlikte *mitostan logosa*

²⁸ Oreskes, *Bilime Neden Güvenmeliyiz?*, 5.

²⁹ Oreskes, *Bilime Neden Güvenmeliyiz?*, 5.

³⁰ Bkz. Edmund Husserl, *Kesin Bilim Olarak Felsefe*, çev. Abdullah Kaygı, (İstanbul: Türkiye Felsefe Kurumu, 2. Baskı, 2007), 290 (3), 8.

³¹ Hemen hemen bütün İslâm düşünürlerinin ve mutasavvıflarının “insan”ı dürülü bir dünya (mikro âlem), dünyayı da büyük bir insan (makro insan) olarak değerlendirdikleri görülmektedir. Bkz. Hilmi Ziya Ülken, *İslâm Felsefesi Eski Yunan’dan Çağdaş Düşünceye Doğru*, (İstanbul: Ülken Yayınları, 3. Baskı, 1983).

³² Hilmi Ziya Ülken, *Felsefeye Giriş I. Kısım*, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, XLV, 2. Baskı, 1963), 63-64.

yönelen öğrenme merakı, artık daha temellendirilebilir ve sürdürülebilir çıkarımlara dayanmaya başlamıştır. Süreç içerisinde sırasıyla mitoloji, din, sezgi, fiziksel deneyimleme ve deneyler şeklinde devam eden bilimsel merak, Batı'da baş gösteren Rönesans veya aydınlanma hareketiyle ve sanayi devrimiyle birlikte, daha ölçülebilir bir gerçeklik ve/veya doğruluk arayışı ihtiyacını ortaya koymuştur. Modernleşme serencamının da yansımalarının görüldüğü söz konusu öğrenme serüveni, Comte'un ortaya attığı pozitivist felsefenin de tesiriyle son zamanlarda neredeyse tamamen duyulara ve deneye dayanan bir gerçeklik algısı etrafında şekillenmiştir. Ancak insanın fiziksel yapısının yanı sıra ruhsal ve ussal gerçekliğinin de var olduğu gerçeği, pozitivist bir tutumla sorulara cevap aramada ve varlığı tanımada insanın konumunu tespit etme meselesi hakkında tam olarak güvenilir bir sonuç verememiştir. Böylece ilkin mitlerle ve dinle başlayan sonra da pozitif verilere dayandırılmaya çalışılan öğrenme merakının arkasında, gerçek anlamda öznenin kendini örmesi gerçeğinin, yani "ben" in kendi şahsiyetini inşa veya keşfetmesi gerçeğinin yattığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, bilimsel metot ve uygulamaların sağlam ve güvenilir bilgilere ulaşma arayışının temelinde, esasen insanın kendisini arayışının bulunduğunu göstermektedir. Böylece, Thales'in *hylozoist* uygulamasının da kıvılcımını ateşlediği gibi mitostan logosa geçiş yapılırken bilimsel düşüncenin de önünün açıldığı kabul edilmektedir. Söz konusu kabule ek olarak, her şeyin temelinde dört unsurun bulunduğu varsayımı üzerinden de insanın ayırt edici vasıfları üzerine bir düşünüşün belirdiği görülmektedir. Nitekim Pre-Sokratik dönem doğa filozoflarının ağırlıklı ve ortak çalışma konuları arke meselesi iken; Sokrates'le birlikte artık konu "insan" ve "değer" meselesi olarak tebellür etmiştir. Ve insan ile değer konularının günümüze kadar da önemli ve öncelikli çalışma alanı veya konusu olmaya devam ettiği görülmektedir. Bu da bütün bilimsel ve metafiziksel çalışmalarda halen daha esasen merak konusu olmaya devam eden şeyin "insanın neliği" meselesi olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bütün bilimsel çalışmalarda esasen öznenin kendisini örmeye (inşa etme) ve/veya keşfetmeye çalıştığı ileri sürülebilir. Bu çalışmada da bu sav temellendirilmeye çalışılmaktadır

Kaynakça

- Aristoteles, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Sosyal Yayınları, 1996.
- Bakar, Osman. *İslâm Bilim Tarihi ve Felsefesi*. çev. Işık Yanar. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Baskı, 2014.
- Chalmers, Alan F. *Bilim Dedikleri, Bilimin Doğası, Statüsü ve Yöntemleri Üzerine Bir Değerlendirme*. çev. Hüsamettin Arslan. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2016.
- Comte, Auguste. *The Positive Philosophy of Auguste Comte*. translate: Harriet Martineau. London: Batoche Books Kitchener, 2000.
- Comte, Auguste. *A General View of Positivism*. London: Cambridge University Press, 2009.
- Descartes. *Metot Üzerine Konuşma*. çev. K. Sahir Sel. İstanbul: Sosyal Yayınları, 1984.
- Descartes. *Felsefenin İlkeleri*. çev. Mehmet Karasan. İstanbul: Sosyal Yayınları, 1997.
- Descartes. *Felsefenin İlkeleri*. çev. Mehmet Karasan. İstanbul: M.E.B. Yayınları, 1997.
- Fârâbî. *el-Medînetü'l-Fâzıla*. çev. Nafiz Danışman. Ankara: M.E.B. Yayınları, 2001.
- Fârâbî. *Harfler Kitabı Kitâbü'l-Hurûf*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.
- Fârâbî. *Kitâbü'l-Burhân*. çev. Ömer Türker-Ömer Mahir Alper. İstanbul: Klasik Yayınevi, 2. Baskı, 2012.

- Gazzâlî. *İhyâ'u Ulûmi'd-Dîn*. C. I-IV. çev. Ahmed Serdaroğlu. İstanbul: Bedir Yayınevi, 2002.
- Gazzâlî. *el-Munkızu Mine'd-Dalâl*. çev. Şemsettin Yeltekin. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2015.
- Goldman, Lucien. *İnsan Bilimleri ve Felsefe*. çev. Afşar Timuçin-Fusun Aynuksa. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2. Baskı, 1998.
- Gündoğan, Saim. Muhammed İkbâl'de Ölümsüzlük Düşüncesi. Ankara: Elis Yayınları, 2019.
- Husserl, Edmund. *Kesin Bilim Olarak Felsefe*. çev. Abdullah Kaygı. İstanbul: Türkiye Felsefe Kurumu, 2. Baskı, 2007.
- İbn Sînâ. *Metafizik el-İlahiyat, Kitâbü's-Şifâ*. çev. Ekrem Demirli-Ömer Türker. İstanbul: Felsevuf, ts.
- İbn Sînâ. *Dânişnâme-i Alâî*. çev. Murat Demirkol. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- İbn Tufeyl. *Hay bin Yakzan*. çev. Onur Özatağ. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.
- Oreskes, Naomi. *Bilime Neden Güvenmeliyiz?*. çev. Utku Umut Bulsun-Taner Gezer. İstanbul: Optimist Bilim, 2023.
- Reichenbach, Hans. *Bilimsel Felsefenin Doğuşu*. çev. Cemal Yıldırım. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993.
- Türer, Celal. "Modernliğin Yöntem Tiranlığı", *Eski Yeni, Modernliğin Zihniyet Krizi*, (17), 5-10, İlkbahar 2010.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Felsefeye Giriş I. Kısım*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, XLV, 2. Baskı, 1963.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Varlık ve Oluş*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, LXXXV, 1968.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Bilim Felsefesi*. İstanbul: Ülken Yayınları, 2. Baskı, 1983.
- Ülken, Hilmi Ziya. *İslâm Felsefesi Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru*. İstanbul: Ülken Yayınları, 3. Baskı, 1983.